

RESSENYES

Cercles. Revista d'Història Cultural 18/2015: 187-196

ISSN: 1139-0158

UNA CARTOGRAFIA DELS NACIONALISMES A L'ESPANYA DEL PRIMER NOU-CENTS

Òscar Costa
GEHCI-UB

Thomas S. HARRINGTON, *Public Intellectuals and Nation Building in the Iberian Peninsula, 1900-1925. The Alchemy of Identity*, Lewisburg, Bucknell University Press, 2015.

Thomas S. Harrington és professor d'estudis hispànics al Trinity College a Hartford, Connecticut, on ensenya literatura i història cultural hispanes. Cal destacar el seu interès per la cultura lusitana i el seu coneixement ben de prop de la cultura catalana. Harrington ha investigat l'àmbit sud-americà centrant-se en la història de l'Uruguai i molt especialment en l'impacte de l'emigració catalana en aquell país del Plata. Per tant, estem davant d'un coneixedor de primera mà de les cultures ibèriques i de les seves projeccions transatlàntiques. Tot llibre s'escriu per a un públic i des d'una tradició interpretativa particular. Això no vol dir que no pugui anar més enllà de l'un o de l'altra i aportar elements de debat a àmbits diferents. Però cal fixar les coordenades des d'on s'escriu per poder copsar l'abast i en última instància el sentit de l'obra.

El marc teòric en sentit ampli prové de la reflexió feta des de la historiografia contemporània sobre el nacionalisme, que ha esdevingut

clàssica com ara la de Miroslav Hroch o la d'Eric Hobsbawm.¹ Tot seguint la descripció que fa el primer de les fases dels moviments nacionals que emergeixen a Europa amb el romanticisme, es podria establir una seqüència en què un primer estadi se centraria en la recuperació romàntica de les cultures populars i l'exaltació poètica del sentiment nacional; un segon moment seria el de les elaboracions intel·lectuals que donen cos al corpus teòric, especialment contingut a les grans síntesis històriques, que permeten la fixació de la identitat; i finalment, un tercer estadi, en el qual els moviments nacionalistes concreten objectius polítics i formen organitzacions i partits que conflueixen en l'aparició de nacions autònomes. Hi hauria un correlat literari en el predomini d'estils propis de cada etapa. Així, a la primera li correspondria la poesia, a la segona sovintejaria més l'assaig, i a la tercera, la narrativa. *Grosso modo*, Harrington ubica els textos sobre els quals centra el seu estudi en la segona etapa.

Confrontats amb el gran impuls romàntic del nacionalisme que arrenca en la Il·lustració alemanya, quan Herder assenyala que una cultura nacional madura ha de plasmar-se en un estat, apareixen els corrents obreristes de filiació anarquista o marxista, que veuen en la identitat nacional un element que constreny els vincles transversals que fonamenten la solidaritat de classe. Des d'aquesta perspectiva, i reprement la línia més racionalista de la Il·lustració, oposen al sentiment nacional l'universalisme, que, extremat, no deixa de ser també una abstracció.

Més tard, una segona generació cercarà matisos i nous enfocaments, sobretot a França. En aquest sentit, el federalista Joseph Proudhon veu la cultura nacional com un element de cohesió per a noves formes organitzatives que cristal·litzen en petits estats, capaços d'enfrontar-se al poder dels grans imperis, mentre que Hippolyte Taine se centra en els factors més deterministes que consoliden una raça, com la geografia, el clima o els esdeveniments de la pròpia història. Però la síntesi de més impacte i transcendència, la fa Ernest Renan en el seu famós discurs pronunciat a la Sorbona, *Qu'est-ce qu'une nation?*, en el qual concilia la tradició racionalista a través de la idea de «referèndum quotidià» i el principi germànic de la

¹ Miroslav HROCH, *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European Nations*, Nova York, Columbia University Press, 2000; Eric HOBBSAWM, *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, Crítica, 2013.

nation «com una ànima o un principi espiritual». D'aquest principi arrenca el debat més modern i potser el que serveix a Harrington per a situar el lector en el context ibèric.

El dinamisme del nacionalisme va atraure nombrosos intel·lectuals, i va ser especialment intens abans, durant i amb posterioritat a la Gran Guerra, en el curs de la qual l'exacerbació dels sentiments nacionals va tenir un paper de primer ordre. El 1927, Julien Benda publicà *La Trahison des clercs*,² en què qüestionava el paper dels intel·lectuals en aquest procés, sobretot en la mesura que el seu abrandat nacionalisme havia significat deixar de banda l'actitud racional de crítica que, hereva de la Il·lustració, havia caracteritzat la seva missió. L'impacte d'aquest llibre afegia un nou element de debat al voltant del nacionalisme, molt evident en el convuls període que la historiografia anomenà «nova guerra dels trenta anys». El nacionalisme assolí la dimensió d'una nova religió secular capaç de trencar la fossa entre les elits i les masses, encara que el preu fos l'oblit del paper de consciència i crítica moral de l'intel·lectual.

Aquesta idea formulada per Benda és recollida en part per Benedict Anderson a *Comunidades imaginadas*,³ un text complex, que ressitua el nacionalisme com a expressió moderna de la secularització dels antic regnes, en què el paper de la religió i de la monarquia són substituïts per la idea secular d'uns nexes de solidaritat de grup. La nació s'imagina com una comunitat política, limitada (a aquells que es consideren connacionals) i sobirana. El complex text d'Anderson insisteix en el caràcter altament modern del fenomen, el qual se situa, més que sobre bases purament sociològiques, sobre la interacció d'un complex de forces i de fenòmens històrics que van des de l'antropologia fins als condicionaments geogràfics. Aquest no és lloc per a abordar exhaustivament aquesta obra, però sí per a assenyalar algunes idees que connecten amb la perspectiva analítica de Harrington. En la seva explicació de l'emergència de l'estat nació, Anderson apunta el paper de les llengües vernacles com a element identitari en la codificació de les cultures nacionals i en la identificació de les poblacions amb la nova estructura administrativopolítica nacional. En conseqüència, assenyala el paper de la impremta, entesa en un sentit ampli com a extensió

² Julien BENDA, *La traïció dels intel·lectuals*, Alzira, Bromera, 1995.

³ Benedict ANDERSON, *Comunidades imaginadas: reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo*, México, Fondo de Cultura Económica, 1993.

cultural a nous públics, i també es refereix a les possibilitats de ràpida propagació de notícies, com un poderós element en la construcció de les identitats nacionals modernes. D'ací també el paper didàctic de la literatura, que comença a actuar com a element difusor i aglutinador de la mateixa consciència nacional. En síntesi, cal destacar dos elements: el paper de l'obra escrita en la creació de la comunitat imaginada i també el seu enorme poder didàctic per a difondre la consciència de pertinença.

Al tombant del segle, dins el marc geogràfic de la península Ibèrica, la forma literària que per les seves característiques reuneix els dos elements és l'assaig. En un àmbit caracteritzat per la presència de cultures nacionals diverses, amb una societat en plena transformació i amb uns dèficits d'aculturació estatal vinculats a l'endarreriment, aquest gènere permet la llibertat formal suficient per a poder articular la identitat a través de la seva potencialitat pedagògica. L'autor veu aquestes virtuts del gènere assagístic com a pròpies de les obres que pretenen ser veritables catecismes nacionals, per la seva intenció d'interpretar i expandir les mitologies i els elements sobre els quals es funda l'acció nacionalista del primer Nou-cents. Per tant, aquests moviments es tracten sempre des d'un registre literari que no defuig l'anàlisi de la matèria política que expressen, ni de les seves tradicions, però que és abordat des de la metodologia d'anàlisi textual.

Quatre obres per a traçar la cartografia de l'iberisme

L'iberisme és un corrent ideològic present des que s'inicià la implantació de l'estat liberal. Com a idea cerca de reunir sota la mateixa estructura estatal Espanya i Portugal. La presència de llengües i cultures diferents, com la portuguesa i la castellana, sota un mateix estat obriria les portes a les altres cultures peninsulars dins d'una estructura politicoadministrativa per força federalitzant. D'aquí l'interès que despertà a Catalunya, com ho prova la persistència d'autors i polítics catalans preocupats públicament pel tema; notem, a tall d'exemple, la provinença catalana d'un Sinibald de Mas, d'un Víctor Balaguer o d'un Pi i Margall. Per al catalanisme polític, va ser un corol·lari que es desprengué de les seves pròpies reivindicacions: la necessitat d'un estat per força plurinacional. Si el contemplem des d'una perspectiva històrica, podem trobar antecedents llunyans en la Guerra dels Segadors, però una presència constant, tot i que intermitent, entre les elits culturals i polítiques des del primer impacte de la

Revolució Francesa. Certament, mai no va articular una opció política específica estable, sinó que es manifestà com un corrent politicocultural que emmarcà el qüestionament d'un estat centralitzat des de diferents opcions polítiques i que buscà la integració de Portugal dins d'un mateix estat.

Harrington acota la consideració de l'iberisme als anys que van del Sexenni Democràtic fins les dècades inicials del segle XX. Aquest marc li permet deixar de banda el debat inicial de la implantació de l'Estat i centrar-se en els textos que proposa, tots contemporanis de la segona etapa de la Restauració borbònica a Espanya. Es tracta de quatre assaigs sobre cada un dels textos proposats.

Tot i que no l'explicita, hi ha una intenció evident en l'ordre expositiu; no és casualitat que el primer text analitzat sigui *La nacionalitat catalana*,⁴ d'Enric Prat de la Riba. El capítol dedicat a l'obra cabdal del polític català s'obre amb la crisi de la Solidaritat Catalana i mostra des d'un primer moment les dificultats per a explicar la dimensió que assolirà com a llibre de referència del modern catalanisme.

L'ambigua posició de la Lliga Regionalista, el seu paper mitjancer entre els interessos de la burgesia, la reivindicació nacionalista, l'Estat en crisi de la Restauració i el seu accidentalisme a primera vista oportunista obliguen per força l'autor a fer un recorregut per les vicissituds i els principals autors que conflueixen en el gestació del modern catalanisme per poder aproximar-se a un text esdevingut canònic. Apunto de passada que el fil explicatiu arrenca des de l'atzarosa conjuntura del Sexenni Democràtic (1868-1874) i la crisi del federalisme. Pi i Margall i el federalisme, Valentí Almirall i *Lo Catalanisme*, Torras i Bages i el catalanisme catòlic, *La Renaixensa*, les diverses plataformes del catalanisme vuitcentista són presentats conjuntament amb un recorregut per la biografia de Prat, en tot allò que pot explicar la seva formació intel·lectual i la seva trajectòria militant fins a arribar a la publicació, el 1906, de l'assaig esdevingut obra de referència del catalanisme.

Harrington intentà explicar el perquè de l'èxit de *La nacionalitat catalana*, que en part atribueix, seguint Weber, a la figura carismàtica del seu autor. Però és a través d'una curiosa anàlisi, capítol a capítol, que posa de manifest com Prat va recollint des de les arrels clàssiques de la Catalunya

⁴ Enric PRAT DE LA RIBA, *La nacionalitat catalana*, Barcelona, La Cataluña, 1910; La Magrana, 1993.

preromana, passant pel món medieval, fins a arribar a la Renaixença tot el que podríem denominar el repertori mític i polític del nacionalisme català modern, sense estalviar la referència a l'espinos problema de l'imperialisme, que entén com una concessió a Ors i de forma més llunyana a Almirall. Acaba comparant l'obra de Prat amb l'efecte que produeix en l'espectador el muralisme mexicà, que, contemplat des d'un cert angle, ofereix d'un sol cop tot el passat català fins a perdre's en l'horitzó del temps. Restaria, però, i és sorprenent, una anàlisi del moment històric, de les contingències polítiques que rodejaren la irrupció de la Lliga Regionalista i que poden il·luminar la importància i el consens ràpidament assolit per l'obra de Prat. Curiosament, Cambó surt poc.

El segon text pertany al poeta i assagista portuguès Joaquim Pereira Teixeira de Vasconcelos, conegut com Teixeira de Pascoaes. Es tracta d'*Arte de Ser Português*. Pascoaes és una de les figures clau de la Renascença portuguesa, director literari de l'*A Águia*, l'òrgan oficial de l'organització, en un moment clau de la història del país atlàntic després de la proclamació de la República el 1910, i advocat i poeta d'especial influència en els medis literaris lusitans.

Des d'un punt de vista genèric, la Renascença portuguesa és comparada amb l'activitat a Espanya del nucli animat per Ortega y Gasset, en el sentit que propugnà una educació europeïsta de les elits i una invitació a l'activitat política modernitzadora a partir d'aquests pressupostos. Pascoaes destaca en aquest context perquè busca redefinir la idea de pàtria portuguesa a partir de la tradició, situant-se més enllà de la concreció d'un plantejament modernitzat.

Portugal es trobava en un moment de definició cultural i política, que cercava obrir el país cap a una modernitat que l'obligava a repensar-se. De fet, el moment cultural i polític en què es mou Pascoaes té com a antecedent proper la generació de 1870, amb figures clau com ara Antero de Quental, l'historiador Oliveira Martins, Teófilo Braga i l'escriptor Eça de Queiroz. La constatació de la decadència portuguesa, especialment després del Congrés de Berlín, accelera la reflexió sobre la crisi de la cultura portuguesa. La visió d'aquests intel·lectuals, molts d'ells influenciats pel positivisme, no es limitava a l'àmbit del seu país, sinó que es feia extensiva al conjunt de la Península i apuntava a causes com ara l'excessiva centralització que havia ofegat les institucions històriques i el paper retardatari de l'Església, que

bloquejaren i frustraren un procés que podria haver anat per altres camins. Per tant, després de més de dos segles obscurs, el nou renaixement que veien proper havia de ser fruit de solucions que quedaven també obertes a l'articulació d'alternatives d'abast ibèric. Dit sigui de passada, alguns d'ells van mostrar un viu interès per l'emergència del nacionalisme català i van buscar l'establiment de relacions intel·lectuals i fins i tot polítiques en moments puntuals.

Les respostes generacionals són diverses. La mateixa proclamació de la República convida al debat i a la reflexió cultural. En el cas de Pascoaes, codificà prenent elements literaris i mífics aquestes preocupacions regeneradores, però allunyant-se del positivisme que caracteritzà les respostes de la generació anterior. Per a ell, l'afirmació nacional era també nostàlgia (*saudade*), no sols en el sentit d'enyorar el passat llunyà i mític del Portugal de les gestes de l'expansió transoceànica, sinó en el d'un estat particular que defineix l'ànima portuguesa. La consagració del *saudosismo* és la seva gran aportació a la redefinició del nacionalisme portuguès, a la vegada literària i de nova afirmació de la identitat nacional. L'obra de Teixeira de Pascoaes té un rerefons mític i religiós, no aliè, com apunta Harrington, a altres autors d'aquests catecismes nacionalistes del primer Nou-cents. Pascoaes manifestà un viu interès pel món cultural del catalanisme i mantingué relació amb l'escriptor Ignasi de L. Ribera i Rovira.

El següent assaig prové de l'àmbit del galleguisme. Es tracta de *Teoría do nacionalismo galego*, del poeta i escriptor Vicente Risco.⁵ La projecció de la polifacètica personalitat d'Alfonso Rodríguez Castelao ha obscurit la importància per al desenvolupament del moviment nacionalista a Galícia de figures conservadores que van prendre una opció contrària a la del metge i dibuixant gallec arran de la Guerra Civil. El cas del poeta Vicente Risco és altament significatiu, ja que vinculà la seva producció a un moment clau del galleguisme: el de la seva concreció política amb la irrupció de la generació que es reuneix al voltant del grup de la revista *Nós*. La idea força de l'assaig de Harrington sobre el codificador modern del nacionalisme gallec és la utilització d'elements teòrics provinents tant del moviment nacionalista a Catalunya com de la producció que es donà a Portugal.

⁵ Vicente RISCO, *Teoría do nacionalismo galego*, Santiago de Compostel·la, Sotelo Blanco, 2001.

L'estudi recorre la trajectòria del pensador gallec des de la seva adhesió a les *Irmandades da Fala*, o la manera en què reprèn i a la vegada s'enfronta amb la tradició del *Rexurdimento* gallec més etnicista de Manuel Murguía, fins al regionalisme d'Alfredo Brañas. Risco cerca la síntesi, comptant també amb un ampli repertori de lectures europees i adoptant elements de nacionalismes més madurs, a partir de l'experiència portuguesa i del Noucentisme català, un nou catecisme per a la posada en pràctica del galleguisme polític. Aquest és el principal argument de l'apropament que fa el crític nord-americà a l'obra del poeta gallec: posar en evidència l'emmirallament en la política catalana i l'adopció de pautes culturals provinents del món lusità. Però també destacà l'element ètnic i mític i el component fortament religiós que ha assenyalat ja en altres obres del període i que aquí també és present amb un caire específic.

Davant aquests tres «catecismes» nacionalistes de les cultures ibèriques de la perifèria, s'aixecà una obra clau en el pensament contemporani espanyol, que actuà com a contrapès, o més específicament, com diu Harrington, que caracteritzà la contraofensiva castellana; es tracta de *La España invertebrada* de José Ortega y Gasset.

L'apropament a l'assaig d'Ortega el fa tot subratllant un aspecte clau en tota l'obra d'Ortega: la vessant pedagògica del seu pensament. Insistir en aquest aspecte com un tret essencial de l'obra del pensador madrileny no deixa de ser una manera de veure'l en consonància amb la idea que Ortega mateix assignava a la seva pròpia tasca. Per a Ortega, el concepte de cultura sorgia d'una tensió entre el principi individual i el col·lectiu, obrint la porta a un paper de l'intel·lectual orientat a clarificar aquestes relacions i en aquest sentit a la mateixa idea de rol didàctic.

Vist de d'aquesta perspectiva, Ortega polemitzava amb els seus contemporanis, tant els del cantó del regeneracionisme d'arrel costiana com especialment els de la generació «anterior» del 98, ficada de ple en el pessimisme d'una visió decadentista. Per al filòsof madrileny, la seva acció es dirigia a generar una nova elit imbuïda dels principis europeus, capaç d'emprenre la tasca de modernitzar realment un estat en fase decadent com era l'espanyol. Si recriminava als seus antecessors i contemporanis la seva falta de visió col·lectiva, era també crític amb els particularismes regionals, en els quals no deixava de veure una tendència centrípeta que entenia com a part dels mateixos «pecats» d'un cos nacional en fase centrífuga. Harrington

assenyala com el filòsof sembla desconèixer l'intens esforç d'uropeïtzació de l'alta cultura portat a terme per nacionalismes que, com el català, encaren, a partir de 1906, aquesta tasca com un eix central de la seva política, primer des de la Diputació de Barcelona i més tard des de la Mancomunitat.

Per al filòsof madrileny, la construcció històrica de les nacions es feia des d'un nucli central, un poble, o nació, sobre el qual requeia la tasca d'afegir-hi els altres. Aquest nucli no actuava per la pura submissió, imposant la cultura hegemònica, sinó que la seva missió era, a partir de l'acció de conquesta i domini, crear l'estructura en la qual els pobles afegits poguessin fer les seves aportacions a la creació en comú. Ortega se centrava en la crítica de tot essencialisme: la creació d'una nació, representant Renan, havia d'ésser una obra de cooperació, una tasca col·lectiva a fer en cada moment. Tornant a la crítica en concret de *La España invertebrada*, Harrington posa en evidència que el camí de la cooperació assenyalat per Ortega per a l'Espanya prèvia a la Guerra Civil no deixava de ser una proposta valenta, però que deixava sense aclarir com s'havia de concretar. La qual cosa va permetre lectures de l'assaig del filòsof madrileny ben distanciades.

Crec que es pot dir que la tasca de cartografiar el nacionalisme a l'Espanya del Nou-cents queda aconseguida amb excel·lència en el treball de l'historiador nord-americà. La tria d'obres i autors i l'anàlisi erudita posen a disposició del públic anglosaxó, però també del lector hispànic, una visió crítica i documentada, una aproximació força acurada als orígens contemporanis del debat provocat per la irrupció dels nacionalismes a l'àmbit ibèric. I en aquest sentit, cal ressaltar la seva reivindicació del caràcter històric del nacionalisme davant dels qui afirmen la seva falta d'entitat ontològica com a doctrina política moderna, com és el cas de l'escriptor hispanoperuà Mario Vargas Llosa.

Des de l'àmbit concret de la historiografia es poden objectar els límits de l'hermenèutica, de la crítica literària, per poder explicar a fons fenòmens de naturalesa històrica com són els nacionalismes. El debat és llarg i està lluny de tancar-se.⁶ L'autor, tot i reivindicar la crítica literària com a mètode adient per a una història cultural —la referència a Itamar Even-Zohar i el seu

⁶ Sobre aquest debat, vegeu, en un sentit general, la llarga polèmica entre Reinhart KOSELLECK i Hans-Georg GADAMER, *Historia y hermenéutica*, Barcelona, Paidós, 1977; Juan María SÁNCHEZ-PRIETO, «Reinhard Koselleck: La interdisciplinarietà de la historia», *Memoria y civilización*, n. 15, 2012, pp. 475-499.

mètode és ben explícita—, també és conscient que queden oberts molts interrogants, que ens semblen abordables des de la història cultural. Així, per exemple, des del nostre punt de vista, l'èxit i la permanència, com a text de referència del catalanisme, de *La nacionalitat catalana* no s'acaba d'explicar si no és per la irrupció en política del nacionalisme, al qual presta sentit i solidesa, més que per molts dels seus continguts. En aquest sentit, i tornant a la classificació de Hroch citada al començament, és un text que té molt a veure amb el tercer període assenyalat per l'autor txec, el de la maduresa política dels moviments nacionalistes. Igualment, les relacions entre els moviments ressenyats aportarien, com insinua l'autor nord-americà, molta llum sobre el sentit de conjunt de les obres estudiades i també conduiria a una anàlisi historiogràfica de les múltiples interaccions.

Alguns utilitzen préstecs d'altres moviments, d'altres es basen principalment en la seva pròpia tradició, obrint un camp d'indagació sobre les respectives influències. Tots se centren en la reivindicació nacional, però no deixen de posar l'ull més enllà del seu àmbit, tot i que les concrecions, en aquest sentit, són escasses. És possible també demanar-se si no existeix alguna cosa com ara una consciència ibèrica, un rerefons comú que no ha estat prou teoritzat. Per tot això, també el lector català podria trobar al llibre de Thomas S. Harrington elements de debat que són avui indispensables per al coneixement del nostre present.